

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายและข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง "การสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก" นี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา คือ

1. เพื่อศึกษาหลักธรรมที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดก
2. เพื่อศึกษาทวิวิธีการสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก

ลักษณะการวิจัยเป็นประเภทวิเคราะห์เนื้อหา โดยใช้ทั้งวิธีการทั้งเชิงคุณภาพและปริมาณในการวิจัย โดยได้ทำการวิเคราะห์อรรถกถาชาดกจำนวน 547 เรื่อง ซึ่งผู้วิจัยได้สร้างตารางแสดงหลักธรรมและตารางแสดงข้อบ่งชี้หลักธรรมเพื่อนำไปวิเคราะห์ประเด็นหลักธรรมที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดก และสร้างตารางแสดงการเสวยชาติของพระโพธิสัตว์ และทำการวิเคราะห์อรรถกถาชาดกในเรื่ององค์ประกอบทางวรรณศิลป์ ภาษาภาพพจน์ เพื่อศึกษาทวิวิธีการสื่อสารหลักธรรม โดยจากการวิจัยสามารถสรุปผลการศึกษาได้ ดังนี้

1. สรุปผลการวิจัย

1.1 หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดก

เนื่องจากอรรถกถาชาดก เป็นนิทานที่มีความมุ่งหมายเพื่อสอนธรรม และประกาศศาสนา เนื้อหาของอรรถกถาชาดกจึงมีความครอบคลุมหลักธรรมทางพุทธศาสนาหลายประการ ซึ่งในงานวิจัยนี้ ได้ใช้หลักธรรมที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนามาใช้เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ คือ

- 1.1.1 การทำความดี
- 1.1.2 การละเว้นชั่ว
- 1.1.3 การทำใจให้บริสุทธิ์

จากการวิเคราะห์พบว่า ในหลักธรรมแต่ละข้อนั้นมีรายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมย่อยที่พบได้ในอรรถกถาชาดกแต่ละเรื่องดังนี้

1.1.1 การทำความดี คือถูกสั่งให้พร้อม จากการวิเคราะห์พบหลักธรรมที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดกในหมวดนี้ ดังนี้

- 1) ปัญญา
- 2) วาจา
- 3) การคบคน
- 4) ความกตัญญู
- 5) ภรรยา
- 6) ความเพียรและความอดทน
- 7) การประมาณตน
- 8) ความมีสติ
- 9) การเชื่อฟังและศึกษาศิลปวิทยา
- 10) ให้ทานและมีเมตตา
- 11) หลักธรรมเบ็ดเตล็ดอื่นๆ

1.1.2 การละเว้นชั่ว จากการวิเคราะห์พบหลักธรรมที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดกในหมวดนี้ ดังนี้

- 1) การละความโลภ
- 2) การละความโกรธ
- 3) การละความหลง
- 4) รักษาศีล
- 5) การละกิเลสและกามคุณ

1.1.3 การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว จากการวิเคราะห์พบหลักธรรมที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดกในหมวดนี้ ดังนี้

- 1) การออกบวช
- 2) คุณของการออกบวช
- 3) ประพฤติธรรม

จากผลการวิจัย สามารถสรุปรายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดกทั้ง 547 เรื่อง ได้ดังนี้

หลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาชาดกมากที่สุด เป็นอันดับหนึ่ง คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการทำความดี จำนวน 330 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 60.20 หลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถา

ขาดมากเป็นอันดับ 2 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการละเว้นชั่ว จำนวน 149 ขาด คิดเป็นร้อยละ 27.10 ส่วนหลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาขาดน้อยที่สุดเป็นหลักธรรมเกี่ยวกับการทำให้บริสุทธิ์ จำนวน 68 ขาด คิดเป็นร้อยละ 12.40

หลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาขาดแยกตามหลักธรรมย่อยของแต่ละหมวดมีรายละเอียดดังนี้

1. การทำดี คือ การทำกุศลให้พรั่งพร้อม มีรายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาขาดในหมวดนี้ เรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อยดังนี้

อันดับ 1 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับปัญญา จำนวน 68 ขาด คิดเป็นร้อยละ 12.40

อันดับ 2 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการคบคน จำนวน 52 ขาด คิดเป็นร้อยละ 9.50

อันดับ 3 คือ หลักธรรมในหมวดเบ็ดเตล็ด จำนวน 48 ขาด คิดเป็นร้อยละ 8.80

อันดับ 4 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการให้ทานและมีเมตตา จำนวน 29 ขาด คิดเป็นร้อยละ 5.30

อันดับ 5 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับความเพียรและความอดทน จำนวน 27 ขาด คิดเป็นร้อยละ 4.90

อันดับ 6 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการเชื่อฟังและศึกษาศิลปวิทยา จำนวน 24 ขาด คิดเป็นร้อยละ 4.40

อันดับ 7 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับวาจาและการประมาณตน จำนวน 21 ขาด คิดเป็นร้อยละ 3.80

อันดับ 8 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับความกตัญญู จำนวน 18 ขาด คิดเป็นร้อยละ 3.30

อันดับ 9 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับความมีสติ จำนวน 16 ขาด คิดเป็นร้อยละ 2.90

อันดับ 10 คือ หลักธรรมที่มีน้อยที่สุด คือ หลักธรรมเกี่ยวกับภรรยา จำนวน 6 ขาด คิดเป็นร้อยละ 1.10

2. การละเว้นชั่ว มีรายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาขาดในหมวดนี้ เรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อยดังนี้

อันดับ 1 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการละความหลง จำนวน 56 ขาด คิดเป็นร้อยละ 10.20

อันดับ 2 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการรักษาศีล จำนวน 50 ขาด คิดเป็นร้อยละ 9.10

อันดับ 3 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการละความโลภ จำนวน 21 ขาด คิดเป็นร้อยละ 3.80

อันดับ 4 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการละกิเลสและกามคุณ จำนวน 12 ขาด คิดเป็นร้อยละ 2.20

อันดับ 5 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการละโกรธ จำนวน 10 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 1.80

3. การทำให้บริสุทธิ์ มีรายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาชาดกในหมวดนี้ เรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อย ดังนี้

อันดับ 1 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการออกบวช และหลักธรรมเกี่ยวกับการประพฤตินิยม มีจำนวนเท่ากัน คือ จำนวน 28 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 5.10

อันดับ 2 คือ หลักธรรมเรื่องการเห็นคุณค่าของการออกบวช จำนวน 12 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 2.20

เมื่อรวมหลักธรรมย่อยในทั้ง 3 หมวดพบว่า หลักธรรมที่มีการสื่อสารมากที่สุด 5 อันดับแรก คือ หลักธรรมเกี่ยวกับปัญญา รองลงมา คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการละความหลง อันดับ 3 ได้แก่ หลักธรรมเกี่ยวกับการคบคน อันดับ 4 คือ หลักธรรมเกี่ยวกับการรักษาศีล และ อันดับ 5 คือ หลักธรรมในหมวดเบ็ดเตล็ด

หลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาชาดกน้อยที่สุด 5 อันดับสุดท้าย โดยเรียงจากน้อยที่สุดขึ้นไป ดังนี้ หลักธรรมที่น้อยสุด ได้แก่ หลักธรรมที่เกี่ยวกับ ภรรยา รองลงมาคือ หลักธรรมเกี่ยวกับการละความโกรธ อันดับ 3 คือ ละกิเลสและละกามคุณ อันดับ 4 คือ หลักธรรมที่เกี่ยวกับความมีสติและคุณค่าของการออกบวช

เมื่อแยกหลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาชาดก โดยแยกตามนิบาต พบว่า ในแต่ละนิบาตหลักธรรมส่วนใหญ่จะอยู่ในหมวดของการทำกุศลหรือการทำดี รองลงมา คือ การละเว้นความชั่ว และการทำให้บริสุทธิ์ตามลำดับ

1.2 กลวิธีการสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก

1.2.1 การสื่อสารผ่านตัวละคร จากผลการวิจัยสรุปเรียงลำดับการเสวยชาติของพระโพธิสัตว์ได้ดังนี้

อันดับ 1 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมนุษย์ จำนวน 352 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 64.40

อันดับ 2 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเทวดา จำนวน 63 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 11.50

อันดับ 3 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์ 4 เท้า จำนวน 58 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 10.60

และเมื่อพิจารณาการเสวยพระชาติของพระโพธิสัตว์เรียงลำดับจากน้อยขึ้นไป 2 อันดับ ได้แก่ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์อื่น ๆ จำนวน 5 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 0.90 พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอมมนุษย์อื่น ๆ จำนวน 6 ชาดก คิดเป็นร้อยละ 1.10

ในด้านการนำเสนอบทบาทของตัวละครเอกในอรรถกถาชาดก ซึ่งส่วนใหญ่ คือ พระโพธิสัตว์นั้น มีการนำเสนอบทบาทของตัวละครเอกในด้านดีเพียงด้านเดียว ทั้งนี้เพื่อมุ่งเน้นการเป็นแบบอย่าง เช่น บทบาทของลูก ส่วนใหญ่จะเป็นลูกที่ดี คือ เชื่อฟังคำสั่งสอนของบิดามารดา มีความกตัญญู และมุ่งกระทำความดี บทบาทของพ่อ ก็มักจะพ่อที่ดี คอยอบรมเลี้ยงดูและสั่งสอนบุตร เป็นต้น และตัวละครในอรรถกถาชาดกเกือบทั้งหมด เป็นการนำเสนอบทบาทคุณสมบัติ และลักษณะของตัวละครแบบแบน คือ ตัวละครที่ดี ก็มักจะดีตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง ส่วนตัวละครที่ไม่ดีก็มักจะแสดงพฤติกรรมไม่ดีซ้ำๆ อยู่เช่นนั้น แต่อย่างไรก็ดี พระโพธิสัตว์ก็มีได้มีบทบาทแต่เฉพาะในด้านดีนั้น เพราะใน สัตตปัตตชาดก พระโพธิสัตว์ได้เสวยชาติเป็นโจร ซึ่งเป็นบทบาทในด้านที่ไม่ดีด้วย

ในส่วน of ตัวละครที่เป็นสัตว์ จะประกอบด้วยลักษณะ 2 ประการ คือ สัตว์ที่มีคุณธรรม และสัตว์ที่ไม่มีคุณธรรม ซึ่งเป็นกลวิธีที่สำคัญวิธีหนึ่งในการสื่อสารหลักธรรมของอรรถกถาชาดก เนื่องจากพฤติกรรมของสัตว์เหล่านี้จะเปรียบเสมือนตัวแทนของมนุษย์ที่มีพฤติกรรมเหล่านี้ด้วย และส่วนใหญ่ตัวละครเอกที่เป็นสัตว์ (ส่วนใหญ่ คือ พระโพธิสัตว์) ทั้งหมดมักจะมีคุณธรรมสูง และมีการสื่อสารหลักธรรมออกมาในพฤติกรรมของสัตว์ที่พูดได้ โดยใช้กลวิธีนำเสนอตัวละครแบบบุคคลาธิฐาน เป็นตัวละครแบบนิทานเปรียบเทียบหรือสัญลักษณ์ และพฤติกรรมของตัวละครไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลง คือ ตัวละครที่มีนิสัยหรือพฤติกรรมด้านเดียว เคยได้อย่างไร ก็เป็นอย่างนั้น เลวอย่างไรก็เลวอย่างนั้น (พระมหาวิชัย แสงกล้า, 2544)

นอกจากนี้ยังมีบทบาทของสตรีในอรรถกถาชาดก ซึ่งปรากฏในหลายบทบาท คือ บทบาทที่สตรีที่ให้โทษแก่ผู้อื่น บทบาทสตรีในฐานะมารดาที่มีความรักต่อลูก บทบาทของสตรีในฐานะภรรยาที่เป็นที่พึ่งและช่วยเหลือสามีได้ สตรีที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด และสตรีที่มีความซื่อสัตย์ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามี ซึ่งบทบาทของสตรีที่กล่าวมานี้ปรากฏชัดในอรรถกถาชาดกหลายเรื่อง เช่น กักกภูชาดก สุวณณมิตชาดก สุลสาชาดก สัมพุลชาดก และ โคธชาดก เป็นต้น ซึ่งบทบาทของสตรีเหล่านี้ ส่วนใหญ่จะปรากฏในอรรถกถาชาดกที่สื่อสารหลักธรรมที่เกี่ยวกับภรรยา และนำเสนอมุมมองของพุทธศาสนาต่อสตรีว่ามีหลายแง่มุม (พรวิภา วัฒนรัชานกุล, 2533)

1.2.2 การสื่อสารผ่านองค์ประกอบทางวรรณศิลป์

จากการวิจัยพบว่า อรรถกถาชาดกมีการสื่อสารพุทธธรรมผ่านองค์ประกอบในด้านวรรณศิลป์ทุก ๆ ด้าน คือ อารมณ์สะเทือนใจ ความนึกคิดและจินตนาการ การแสดงออกทางท่าทีแสดง เทคนิค และองค์ประกอบ โดยอรรถกถาชาดกจะมีลักษณะที่สำคัญ คือ การเล่า

เหตุการณ์ซ้ำๆ ทำนองเดียวกัน แต่เหตุการณ์นั้นอาจแปลกแตกต่างออกไปบ้าง การดำเนินเรื่องจะเป็นการเล่าย้อนไปในอดีตและกลับมาสรุปในปัจจุบันอีกครั้ง ก่อนจะปิดเรื่องด้วยการประชุมชาดกและการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ซึ่งส่วนใหญ่แล้ว จะเป็นการแสดงอริยสัจ 4 การดำเนินเรื่องในอรรถกถาชาดกจะเกี่ยวเนื่องกันเป็นลูกโซ่ ไม่มีความลึกลับซับซ้อน

เนื้อหาของอรรถกถาชาดกส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องที่เห็นจินตนาการ เช่น สัตว์พูดได้ หรือคนที่มีความสามารถพิเศษ เช่น มิมมต เป็นต้น ซึ่งเป็นการสื่อสารหลักธรรมโดยใช้พฤติกรรมของตัวละครเพื่อนำเสนอหลักธรรมที่ต้องการสื่อสาร ทั้งนี้เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมและเห็นภาพของการนำไปใช้ ตลอดจนที่มาที่ไป และผลดีของการปฏิบัติตามหลักธรรมนั้นได้

การปรารภเรื่องส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์กับหลักธรรมที่มีการสื่อสาร โดยพบว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงปรารภเรื่องใดเป็นเหตุให้แสดงธรรม หลักธรรมที่สื่อสารผ่านเนื้อหาของอรรถกถาชาดกในภาพรวมก็จะสอดคล้องกับปรารภเรื่องด้วยเช่นกัน ในส่วนของคาถาและอธิบายคาถาก็เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักธรรมได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น และตัวคาถาในอรรถกถาชาดกบางเรื่องยังถือเป็นจุดสำคัญ (Climax) ของชาดกเรื่องนั้นๆ ด้วย

1.2.3 การสื่อสารผ่านภาษาภาพพจน์

การสื่อสารหลักธรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก โดยใช้ภาษาภาพพจน์พบว่า มีการใช้ภาษาภาพพจน์ 12 ประเภท คือ

- 1) อุปมา (Simile)
- 2) อุปลักษณ์ (Metaphor)
- 3) บุคลาธิษฐาน (Personification)
- 4) ปฏิพจน์ ปฏิภาคพจน์ หรือ ปฏิทรรศน์ (Paradox)
- 5) อธิพจน์ (Overstatement)
- 6) ปฏิปุจฉาหรือคำถามเชิงวาทศิลป์ (Rhetorical question)
- 7) อุทาหรณ์ (Analogy)
- 8) สัญลักษณ์ (Symbol)
- 9) นิทานเทียบหรือนิทานอุปมา (Allegory)
- 10) วิกตภาวะ (Climax)
- 11) เหน็บแนม (Sarcasm)
- 12) ปุจฉพจน์ (Interrogation)

นอกจากทั้ง 12 ประเภทนี้แล้ว พบว่า ยังมีการใช้ภาษาภาพพจน์ประเภทอื่นๆ ด้วยประปราย โดยภาษาภาพพจน์นี้ส่วนใหญ่จะปรากฏในส่วนของคาถา ยกเว้นในส่วนของ สัญลักษณ์ ที่จะต้องทำการตีความและถอดรหัสจากตัวละครและพฤติกรรมของตัวละคร

จากการวิเคราะห์พบว่า กลวิธีกลวิธีนำเสนอตัวละครแบบบุคลาธิษฐานและสัญลักษณ์เป็นลักษณะสำคัญของอรรถกถาชาดก มีการใช้ภาษาที่กระฉ่างแจ่มในการพรรณนามีการใช้โวหาร เช่น การอุปมาอุปไมย ทำให้เกิดภาพพจน์ เกิดการสะท้อนอารมณ์ เกิดจินตนาการ มีการใช้ภาษาที่เหมาะสมกับสถานการณ์และเนื้อเรื่อง เช่น ภาษาของการประชดประชัน การดูหมิ่น เป็นต้น

นอกจากนี้อรรถกถาชาดกทุกเรื่องยังจัดเป็นนิทานเทียบหรือนิทานอุปมาด้วย เพราะมีลักษณะการนำโวหารนิทานมาเทียบกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง และมีเป้าหมายเพื่อสอนศีลธรรมหรือแสดงผลแห่งความประพฤตินั้นๆ

1.2.4 การสำรวจความหมายของอรรถกถาชาดก

สำหรับการสำรวจความหมายของอรรถกถาชาดก สามารถแบ่งความหมายออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ

1) ความหมายโดยตรงหรือความหมายโดยอรรถ (Denotative Meaning) ของอรรถกถาชาดก ก็คือ การมุ่งสื่อสารหลักพุทธธรรม ผ่านเนื้อหาของนิทานที่สนุก น่าสนใจ และชวนติดตาม

2) ความหมายโดยนัย (Connotative Meaning) ของอรรถกถาชาดก มุ่งที่จะยกย่องการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า และยกย่องอิทธิฤทธิ์ของพระพุทธเจ้า ที่สามารถระลึกชาติได้ นอกจากนี้ยังมุ่งเน้นสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและกรรมด้วย

2. อภิปรายผล

2.1 หลักธรรมทางพุทธศาสนาที่สื่อสารผ่านอรรถกถาชาดก

อรรถกถาชาดกนั้น มีความมุ่งหมายโดยตรงเพื่อแสดงหลักธรรมทางพุทธศาสนา เพื่อเป็นหลักในการดำเนินชีวิตที่ถูกที่ควร แต่ในการศึกษาหลักธรรมที่ปรากฏในอรรถกถาชาดก นั้น ผู้อ่านจะต้องทำการตีความสาร คืออรรถกถาชาดกเอาเอง ว่าต้องการสื่อสารในหลักธรรมทางด้านใด เนื่องจากอรรถกถาจารย์ไม่ได้กล่าวสรุปไว้ในตอนท้าย เหมือนชาดกบางประเภท เช่น ชาดกมालา สำหรับในส่วนเนื้อหาของเนื้อหาที่เป็นรหัสที่จะทำให้ผู้อ่านหรือผู้รับสารสามารถตีความอรรถกถา

ขาดกว่าต้องการสื่อสารหลักธรรมใดนั้น มีทั้งที่สอดแทรกอยู่ในส่วนของคาถา ตัวละคร โวหาร ภาพพจน์ หรือ คำคมของบุคคลในเรื่อง ที่มีทั้งการกล่าวเยาะเย้ยถากถาง ตักเตือน หรืออื่นๆ ตามเค้าโครงเรื่อง ซึ่งทำให้หลักธรรมที่ปรากฏมีความหลากหลาย แม้ในอรรถกถาขาดกเพียงเรื่องเดียว ก็สามารถตีความหลักธรรมที่สื่อสารได้มากกว่า 1 หลักธรรม แต่อย่างไรก็ดี หลักธรรมที่ปรากฏในอรรถกถาขาดกก็สามารถแบ่งตามลักษณะได้ 3 กลุ่ม คือ

2.1.1 หลักธรรมที่ห้ามข้างฝ่ายชั่ว เนื้อหาในอรรถกถาขาดกประเภทนี้จะมุ่งแสดงหลักธรรมที่เป็นข้อละเว้นมิให้ปฏิบัติ เช่น เสรีวาณิชาขาดก ที่สอนให้ละความโลภ หรือ พุราชานขาดก ที่สอนให้ละความหลงในสตรี เป็นต้น

2.1.2 หลักธรรมที่แนะนำเกี่ยวกับความดี คำแนะนำเชิงให้ประพฤติหรือไม่ประพฤติ ซึ่งมุ่งแนะนำสั่งสอนให้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ดีที่ชอบ

2.1.3 หลักธรรมที่มุ่งแสดงสัจธรรมและสภาวะธรรม

เมื่อนำหลักธรรมทั้งสามประการมาจัดกลุ่มตามเกณฑ์ของหลักธรรมที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ คือ การทำความดี ละเว้นความชั่ว และทำใจให้บริสุทธิ์ ก็จะครอบคลุมเนื้อหาของอรรถกถาขาดกได้ทุกเรื่อง

จากผลการวิจัยจะเห็นว่า หลักธรรมที่มีการสื่อสารผ่านอรรถกถาขาดกมากที่สุดคือ การทำความดี โดยเน้นไปที่หลักธรรมทางด้านปัญญา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอรรถกถาขาดกให้ความสำคัญกับปัญญาในฐานะหลักในการดำเนินชีวิต เนื่องจากเป็นปัญญาในระดับพื้นฐานมีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของชาวพุทธ และนำมาซึ่งสัมมาทิฐิ อย่างไรก็ตามอรรถกถาขาดกไม่ได้นำเสนอหลักธรรมเกี่ยวกับปัญญาอย่างลึกซึ้งมากนัก แต่นำเสนอในแง่ของการใช้ปัญญาในช่วยเหลือ เตือนสติ การดำเนินชีวิตและแก้ไขปัญหของตัวละครในอรรถกถาขาดกมากกว่า

ส่วนหลักธรรมที่มีการสื่อสารมากเป็นอันดับสอง คือ การละความหลง โดยความหลงที่ปรากฏในอรรถกถาขาดกนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการละความหลงที่เกี่ยวกับสตรีเพศ ซึ่งในเนื้อหาในส่วนนี้จะปรากฏข้อความที่กล่าวถึงสตรีในแง่ลบ การที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากบุคคลที่พระพุทธเจ้าทรงนำขาดกมาตรัสเล่านั้นส่วนใหญ่จะเป็นพระภิกษุ ซึ่งต้องประพฤติพรหมจรรย์และปรารถนาเหตุที่ทำให้ต้องนำขาดกเกี่ยวกับการละความหลงในสตรีมาตรัสเล่า มักเกิดจากการที่ภิกษุกระสันอยากจะสึกเพราะสตรี ดังนั้นข้อความที่กล่าวถึงสตรีในแง่ร้ายนั้น จึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ภิกษุผู้ที่เป็นต้นเหตุของการปรารถนาขาดกนั้นคลายความลุ่มหลงในสตรีเพศจนอยากสึก มิได้เป็นการแสดงถึงอคติต่อสตรีเพศแต่อย่างใด เปรียบเหมือนการชี้ให้เห็นอีกเหรียญในอีก

ด้านหนึ่งเท่านั้น เพราะในขณะที่ภิกษุกลุ่มหลงสตรีจนกระสันอยากสึก คงเป็นไปไม่ได้ที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงให้เห็นคุณค่าของสตรีที่มีต่อบุรุษ อันจะเป็นการเพิ่มความลุ่มหลง ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงจำเป็นต้องแสดงให้เห็นโทษของสตรี เพื่อลดความหลงของภิกษุเหล่านั้นนั่นเอง แต่ก็ชี้ว่าในชาดกจะปรากฏแต่ข้อความที่กล่าวร้ายสตรีเท่านั้น แต่มีข้อความที่กล่าวถึงคุณค่าของสตรีด้วย เพียงแต่น้อยกว่าเท่านั้น เนื่องจากข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสยกย่องสตรีจะมีปรารภเหตุมาจากคฤหัสถ์ ซึ่งจะมีน้อยกว่าภิกษุ

หลักธรรมที่มีสื่อสารน้อยที่สุด คือ หลักธรรมที่เกี่ยวกับภรรยา ซึ่งสาเหตุที่มีการสื่อสารเกี่ยวกับหลักธรรมเรื่องนี้ค่อนข้างน้อย น่าจะเนื่องมาจาก ผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงนำชาดกมาตรัสเล่าในส่วนใหญ่นั้นจะเป็นพระภิกษุ ไม่ใช่คฤหัสถ์ครองเรือน แต่อย่างไรก็ดี การที่ปรากฏอรรถกถาชาดกที่เกี่ยวกับหลักธรรมที่แสดงถึงคุณค่าของภรณยานั้นแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาไม่ได้มองสตรีในแง่ของการเป็นข้าศึกของพรหมจรรย์เพียงอย่างเดียว เพราะในอรรถกถาชาดกที่มีหลักธรรมเกี่ยวกับภรณยานั้น ทรงแสดงคุณค่าของสตรีที่เป็นภรรยาซึ่งมีต่อสามีในการร่วมทุกข์ร่วมสุข และการเสียสละของสตรีที่มีต่อคนที่ตนรัก อีกทั้งปรารภเหตุที่ทำให้ต้องยกชาดกขึ้นแสดงก็มักจะมีมาจากการที่พระพุทธองค์ต้องการประสานความรักสามัคคีของสามีภรรยาที่มีปัญหากัน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า มุมมองของพุทธศาสนาที่มีต่อสตรีนั้น ต้องแบ่งแยกออกเป็น 2 กลุ่มคือ สำหรับพระภิกษุแล้ว สตรีเพศเปรียบเหมือนข้าศึก แต่สำหรับคฤหัสถ์ พุทธศาสนากลับยกย่องคุณค่าของสตรีเพศในฐานะของการเป็นภรรยาและยังมีเนื้อหาในเชิงสอนให้สามีเห็นคุณค่าของภรรยาด้วย ซึ่งแสดงว่าพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับสถาบันครอบครัวด้วย ดังปรากฏในอรรถกถาชาดกที่มีการสื่อสารเกี่ยวกับภรรยาทั้งหมด

นอกจากนี้ยังพบว่า หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการมีสติ ตามที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกนั้น การเจริญสติที่ปรากฏมากที่สุดก็คือ มรณานุสติ ซึ่งการที่อรรถกถาจารย์ให้ความสำคัญกับมรณานุสติน่าจะเนื่องมาจาก ความตายเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องพบเจอ และเป็นเรื่องที่ยากในการทำใจยอมรับ โดยเฉพาะความตายของคนที่เรารัก นอกจากนี้ มรณานุสติ ยังสามารถใช้ประโยชน์ได้จริงทั้งพระภิกษุและฆราวาส อีกทั้งยังช่วยบรรเทาความเศร้าโศกต่อความตายของคนใกล้ชิด และบรรเทาความกลัวต่อความตายของผู้เจริญมรณานุสติได้อีกด้วย

2.2 กลวิธีการสื่อสารหลักกรรมทางพุทธศาสนาผ่านอรรถกถาชาดก

จากผลการวิจัย พบว่า อรรถกถาชาดก มีกลวิธีในการสื่อสารหลักกรรมหลายประการ คือ

2.2.1 ใช้การสื่อสารผ่านตัวละคร โดยกำหนดให้ตัวละคร มีลักษณะของพฤติกรรมด้านเดียวที่ชัดเจน คือ มีพฤติกรรมที่ดีหรือร้ายเพียงอย่างเดียว และใช้ตัวละครสัตว์แบบบุคลาธิษฐาน คือ สามารถทำทุกสิ่งได้เหมือนมนุษย์ และมีการใช้สัญลักษณ์เกี่ยวกับสัตว์แทนคุณสมบัติบางอย่าง เช่น นกยูงหรือหงส์แทนความสูงศักดิ์ เป็นต้น ซึ่งกลวิธีการสื่อสารผ่านตัวละครนี้ ทำให้ผู้รับสารเกิดความรู้สึกสนุก เกิดจินตนาการ อีกทั้งไม่รู้สึกรู้ว่าถูกยัดเยียดหลักกรรม

2.2.2 การสื่อสารผ่านองค์ประกอบทางวรรณศิลป์ ในด้านเค้าโครงเรื่อง วิธีการดำเนินเรื่อง ท่วงทำนอง การแสดงออก พบว่า อรรถกถาชาดกนำเสนอในรูปแบบเดียว คือ การปรารภเหตุในปัจจุบัน จากนั้นจึงเล่าย้อนความในเหตุการณ์ที่คล้ายกัน จากนั้นจึงประชุมชาดกแต่อย่างไรก็ดี กลวิธีการสื่อสารหลักกรรม ก็มีความแตกต่างในรายละเอียด เกี่ยวกับหลักกรรมที่มีการสื่อสารด้วย เช่น ลักษณะเด่นของกลวิธีการสื่อสารหลักกรรมเกี่ยวกับปัญญาในอรรถกถาชาดกคือ การนำกลวิธีการทดสอบปัญญาเข้ามาดำเนินเรื่อง กลวิธีนี้ได้แก่การตั้งปริศนา การเล่านิทาน กลวิธีการทดสอบปัญญาเหล่านั้นนอกจากจะทดสอบปัญญาผู้กรณหรือฝ่ายตรงข้ามแล้ว ยังมีลักษณะของการนำหลักกรรมมาแสดงเปรียบเทียบในรูปแบบปริศนา นิทาน เพื่อให้เข้าใจหลักกรรมได้ดียิ่งขึ้นด้วย

2.2.3 มีการสื่อสารหลักกรรม โดยใช้โวหารหรือภาษาภาพพจน์ในแบบต่างๆ เช่น อุปมาอุปไมย เพื่อให้ผู้รับสารเข้าใจหลักกรรมได้ง่ายขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดความซาบซึ้งไปกับเนื้อหาพร้อมๆ กับที่สามารถจดจำหลักกรรมหรือใจความที่สำคัญของอรรถกถาชาดกต้องการจะสื่อสารได้ เช่น อรรถกถาชาดกหลายเรื่องเป็นที่มาของคำคม สุภาษิต สำนวนที่เราคุ้นเคยกันดี เช่น มิตวินทุชาดก เป็นที่มาของสำนวน เห็นกงจักร เป็นดอกบัว หรือราโชวาทชาดก เป็นที่มาของสุภาษิตที่ว่า บุคคลพึงชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ เป็นต้น

2.2.4 อรรถกถาชาดกหลายเรื่อง ใช้กลวิธีการโยงความจริงเข้าหาเหตุการณ์ เพื่อให้เนื้อหาของอรรถกถาชาดกน่าสนใจมากยิ่งขึ้น เช่น สัพพทาสชาดก ซึ่งเล่าว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชาดกเป็นที่มาของการทำเนื่อตากแห้ง หรือ อุลูกชาดก ซึ่งบอกที่มาของการที่กากับนกเค้าไม่ถูกกัน เป็นต้น

2.2.5 อรรถกถาชาดกหลายเรื่องไม่เพียงสื่อสารหลักกรรมเฉพาะในตัวเนื้อหาเท่านั้น แต่ยังมีเชื่อมโยงกับพระวินัยและพระสูตร ซึ่งทำให้ผู้รับสารเกิดความสนใจจะศึกษา

พุทธศาสนาให้มากยิ่งขึ้นไป เช่น มณีรัตนชาดก ซึ่งเป็นชาดกที่เป็นที่มาของลักษณะของพระภิกษุ หรือ ชาดกที่ปรารภพระสูตรต่างๆ ที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงยกชาดกขึ้นมาเปรียบ หรือ ชาดกที่กล่าวถึงหลักธรรมทางพุทธศาสนา เช่น สุชาตชาดก ซึ่งกล่าวถึงภรรยา 7 ประเภท เป็นต้น

2.2.6 ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า อรรถกถาชาดก มีการสื่อความหมาย 2 นัยก็คือ ความหมายโดยตรงหรือความหมายโดยอรรถ (Denotative Meaning) ของอรรถกถาชาดก ที่มุ่งสื่อสารหลักพุทธธรรมต่างๆ ผ่านเนื้อหาของนิทาน ที่สนุก น่าสนใจ และชวนติดตาม และความหมายโดยนัย (Connotative Meaning) ของอรรถกถาชาดก มุ่งที่จะยกย่องการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า และยกย่องอิทธิฤทธิ์ของพระพุทธเจ้า ที่สามารถระลึกชาติได้ นอกจากนี้ยังมุ่งเน้นสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและกรรมด้วย ซึ่งความหมายทั้ง 2 นัยนี้ ได้ก่อให้เกิดประโยชน์ในการเผยแผ่ศาสนาอย่างมาก กล่าวคือ

ความหมายโดยตรงหรือความหมายโดยอรรถ (Denotative Meaning) ของอรรถกถาชาดก ที่มุ่งสื่อสารหลักพุทธธรรมต่างๆ ผ่านเนื้อหาของนิทาน นั้น ทำให้ผู้รับสาร เข้าใจหลักธรรมของพุทธศาสนาได้ง่าย โดยเฉพาะผู้ที่ไม่ได้ใกล้ชิดพุทธศาสนา เด็กๆ หรือคนที่ไม่มีพื้นความรู้ในทางพุทธศาสนามาก่อน ก็สามารถเข้าใจหลักธรรมของพุทธศาสนาได้ง่าย เป็นการใช้กลวิธีการสื่อสารหลักธรรมที่ชาญฉลาดวิธีหนึ่ง โดยใช้การประยุกต์หลักธรรมเข้ากับนิทานพื้นบ้านหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และทั้งยังคงหลักธรรมที่มีความสำคัญของพุทธศาสนาได้อย่างครบถ้วน เช่น ปญญา ที่จำเป็นต้องมีเพื่อให้เกิดสัมมาทิฐิ เป็นต้น และหลักธรรมที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกทั้งหมด ยังครอบคลุมหัวใจของพุทธศาสนา คือ การทำความดี ละเว้นความชั่ว และการทำใจให้บริสุทธิ์อีกด้วย

ในแง่ของการตีความ ความหมายโดยนัย (Connotative Meaning) ของอรรถกถาชาดก นั้น จะพบว่าการที่อรรถกถาชาดกยกย่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ทำให้เมื่อมีการกล่าวถึงชาดก ภาพตัวแทนที่จะเกิดขึ้นก็คือ การบำเพ็ญบารมีที่ยากลำบากของพระโพธิสัตว์ในหลายภพหลายชาติ ซึ่งภาพตัวแทนนี้มีความสอดคล้องกับเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร ทำให้ชาวพุทธเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด และการบำเพ็ญบารมีเพื่อให้บรรลุนิพพาน โดยมีภาพของพระพุทธเจ้าเป็นตัวแทนของบุคคลที่เคยฝ่าฟันความยากลำบากจนบรรลุมรรคผลนิพพานได้ อรรถกถาชาดกจึงเป็นเหมือนสัญลักษณ์และภาพตัวแทนที่ยืนยันคำสอนเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารของพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุด

นอกจากที่กล่าวมาแล้วนั้น หากพิจารณาอรรถกถาชาดกแต่ละเรื่อง จะพบว่า ยังประกอบด้วยกลวิธีการสื่อสารย่อยระหว่างพระพุทธเจ้าและผู้ที่เกี่ยวข้องแสดงธรรมโปรด ซึ่งประกอบด้วยกลวิธีต่างๆ (ทรัพย์ ประกอบสุข 2527: 223-228) ดังนี้

1. ทรงกำหนดรู้บุคคลที่จะสอนและรู้ปัญหาของผู้สอนก่อน ดังจะเห็นได้จากตอนปรารภเรื่องก่อนเล่านิทาน จะทรงซักถามความจริงเสียก่อน แล้วจึงทรงแสดงชาดก
2. ทรงสื่อสารโดยรู้จักเลือกคุณธรรมให้เหมาะกับบุคคล และปัญหาของบุคคลนั้น
3. ทรงสื่อสารด้วยวิธีเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของอรรถกถาชาดกทุกเรื่อง
4. ทรงสื่อสารโดยใช้กลวิธีวิปัสณา - วิสัชชา (ถามตอบ) เพื่อให้ผู้จะทรงแสดงธรรมโปรดยอมรับหรือเห็นจริงด้วยตนเอง เพื่อเป็นการทดสอบความเข้าใจและปิดทางไม่ให้ผู้อื่นคัดค้าน
5. ทรงสื่อสารโดยทรงทำพระองค์ให้เป็นตัวอย่างก่อน
6. ทรงสื่อสารโดยใช้พระวาจาชักย้ายสำนวนโวหารแบบต่างๆ
7. ทรงสื่อสารโดยการเทียบเคียงวิชาการที่มีอยู่ในสมัยนั้น

จากที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นว่าอรรถกถาชาดกนอกจากจะเป็นนิทานที่ให้ความสนุกสนานเพลิดเพลินแล้ว ยังแฝงสาระของคำสอนทางพระพุทธศาสนาไว้ได้อย่างกลมกลืนและแนบกาย ทำให้อรรถกถาชาดกมีคุณค่ามากมาย ซึ่งสรุปได้ดังนี้ (ทรัพย์ ประกอบสุข 2527: 228-233)

1. คุณค่าในการสอนจริยธรรม
2. คุณค่าด้านประวัติของพระพุทธเจ้าและพระสาวก
3. คุณค่าด้านสังคม ซึ่งอรรถกถาชาดกจะสะท้อนสภาพสังคมสมัยก่อนพุทธกาลได้เป็นอย่างดี เช่น การแบ่งชั้นวรรณะ การปกครอง การประกอบอาชีพ การกีฬาและการพนัน เป็นต้น
4. คุณค่าในด้านความเชื่อ เช่น ความเชื่อในเรื่องเวทมนต์คาถา ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด
5. คุณค่าด้านปอบเกิดหนังสือนิทานสุภาษิตและนิทานคติธรรม
6. คุณค่าด้านปอบเกิดหนังสือวรรณคดี
7. คุณค่าด้านสุภาษิตจากอรรถกถาชาดก
8. คุณค่าในด้านการศึกษา

3. ข้อเสนอแนะ

3.1 ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

3.1.1 กลวิธีการสื่อสารหลักธรรมที่ปรากฏนี้ ควรนำไปประยุกต์ใช้ในการสอนธรรมะแก่เยาวชน โดยเลือกเนื้อเรื่องให้เหมาะสมกับหลักธรรมที่จะสอน เพื่อให้เกิดความสนุกสนาน และความน่าสนใจ

3.1.2 กลวิธีการสื่อสารที่ปรากฏสามารถนำมาเป็นแบบในการสร้างนิทานอุทานหรืออื่นๆขึ้นมาใหม่ โดยให้มีความทันสมัย เข้ากับเหตุการณ์ โดยอ้างอิงรูปแบบจากอรรถกถาชาดก

3.2 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

3.2.1 ควรมีการศึกษาเพิ่มเติมในเรื่องเกี่ยวกับประสิทธิผลของการนำชาดกไปใช้ในการสอนเกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา

3.2.2 ควรมีการศึกษาเพิ่มเติมในเรื่องการสื่อสารหลักธรรมของชาดกประเภทอื่นๆ เช่น ชาดกมาลา มหาเวสตุ เป็นต้น

3.2.3 ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องสัญลักษณ์ที่ปรากฏในชาดกประเภทต่างๆ ว่าเหมือนหรือต่างกันอย่างไร